

Analysis of S&T Section of the Bill of "Islamic-Iranian Model of Progress" on the Basis of Islamic Requirements of Progress

Alireza Radmanesh^{1*}, Mostafa Taghavi²

1- PhD student, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

2- Assistant Professor, Sharif University of
Technology, Tehran, Iran

Abstract

The purpose of this study is to analyze the bill of Islamic-Iranian model of progress on the basis of Islamic requirements of progress in science and technology. For this purpose, the bill analyzed, in both theoretical and practical (executive) aspects, with the method of content analysis. The data collection method is based on the Literature and questionnaire survey and its validity has been calculated (determined) by Cronbach's alpha coefficient which was 92%. The target population was professors and experts in the fields of philosophy of science and technology, policy of science and technology, Islamic philosophy and religious studies and 30 of them were selected as sample. To analyze the data, descriptive statistics and qualitative analyzes were used. The result showed that, in theoretical aspect, the bill covered 85% of the Islamic requirements of progress in science and technology which is considered as basics of Islamic insight and values in science and technology. But in most cases, the categories are expressed in brief and abstract titles. But in the operational aspects, unfortunately, 81.5% of requirements

aren't cover. Finally the researcher came to the conclusion that although most of the basics are inserted in the bill, it has not a correct understanding about the destination, which is implementation of science and technology system based on these basics. That is because of a lack of precisetheoretical model beyond the bill.

Keywords: The bill of Islamic-Iranian model of progress, Islamic requirements of progress, Science and Technology, Religious Science.

---

* Corresponding author: a.radmanesh93@gmail.com

تحلیل بخش علم و فناوری لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت با توجه به اقتضائات اسلامی

سیدعلیرضا رادمنش^{۱*}، مصطفی تقوی^۲

۱- دانشجوی دکتری دانشگاه علامه طباطبائی

۲- استادیار دانشگاه صنعتی شریف

چکیده

هدف پژوهش حاضر تحلیل بخش علم و فناوری لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت با توجه به برخی از مهم‌ترین اقتضائات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری است. به این منظور لایحه مذکور با روش تحلیل محتوا در دو بُعد نظری و عملی (اجرایی) مورد بررسی قرار گرفت. روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و نظرخواهی (پرسشنامه) بوده و برای تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش نیز از آمار توصیفی و تحلیل‌های کیفی استفاده شده است. نتایج بدست آمده حاکی از آن بوده که لایحه مذکور در بُعد نظری ۸۵٪ از مهم‌ترین اقتضائات اسلامی پیشرفت که در این پژوهش به عنوان مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در حوزه علم و فناوری در نظر گرفته شده را لحاظ نموده که البته در اغلب موارد، مقوله‌ها به صورت جملاتی تیتروار و صرفاً انتزاعی عنوان شده‌اند. در بُعد اجرایی و عملیاتی اما متأسفانه ۸۱/۵٪ از مقوله‌های در نظر گرفته شده، مبنای تدوین این بخش لایحه نبوده است. در کل باید گفت که بخش علم و فناوری لایحه، عمده مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در عرصه علم و فناوری را درون خود جای داده لیکن در آن درک صحیحی از مقصد یعنی تحقق نظام علم و فناوری بر اساس این مبانی و همچنین راهبردهای حرکت به سمت الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت مورد توجه قرار نگرفته است به عبارت دیگر لایحه در این بخش بیشتر به آرزوها پرداخته آرزوهایی که گرچه با مبانی بینشی و ارزشی جهان‌بینی اسلامی تطابق داشته‌اند ولی در عمل و از جنبه اجرایی، شیوه‌های عملی تحقق این آرزوها آن گونه که مورد نیاز بوده را مورد توجه قرار نداده است. به نظر می‌رسد این امر به دلیل فقدان حاکمیت یک الگوی نظری دقیق و مشخص در فراسوی لایحه بروز کرده است.

کلیدواژه‌ها: اقتضائات اسلامی پیشرفت، علم و فناوری، علم دینی، لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت

۱- مقدمه

انسان، جامعه و طبیعت یا به عبارتی مبانی جهان‌بینی اسلامی^۱ سرچشمه می‌گیرد. الگوی مذکور دارای ابعاد متعددی است و علم و فناوری نیز به عنوان یکی از ابعاد اصلی آن متأثر از همین مبانی بینشی و ارزشی است. اصل، ارزش‌ها و اهداف پیشرفت است و پیشرفت علم و فناوری در جهان امروز

طراحی و تدوین الگویی برای پیشرفت بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی و لحاظ شرایط زمانی و مکانی کشور با عنوان الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، چند سالی است که به یکی از دغدغه‌های اصلی دلسوزان نظام تبدیل شده است. واژه پیشرفت به معنای حرکت رو به جلو، از طریق مبانی بینشی و ارزشی راهبری می‌شود. مبناهایی که از نگاه به خدا،

۱- این توضیح لازم است که توجه به مبانی، نافی توجه به احکام و دستورات صریح و جزئی نیست و دستورات در پی مبانی صادر شده و مبانی هم ناظر بر احکام و دستورات می‌باشند. با توجه به چارچوب مفهومی و عملیاتی و روشی ارائه‌شده، رسالت این مقاله تحلیل لایحه با توجه به مبانی ذکر شده خواهد بود.

* نویسنده عهده‌دار مکاتبات: a.radmanesh93@gmail.com

و فناوری و همچنین دستیابی و ارائه راهبردهای مناسب با هدف کاستن از نواقص موجود در این لایحه از لوایح و برنامه‌های آتی است.

۲- مرور پیشینه و مبانی نظری پژوهش

۲-۱ مفاهیم و اصطلاحات

الف) الگو: در معنای راهنمای عمل می‌باشد. تصور این است که یک الگو تجویزهایی ارائه می‌دهد که ما در صورت عمل به آنها به هدفی که در آن الگو نهفته است خواهیم رسید. برای مثال می‌توان از الگوی تدریس موفق سخن گفت. برای این که هدف تدریس موفقیت‌آمیز تحقق یابد الگویی مورد نیاز است که بر پایه شناخت عوامل مؤثر در این موفقیت تنظیم و تبیین شود. با این مقدمه، تا هنگامی که این عوامل شناسایی نشوند الگویی هم سامان نمی‌یابد [۱].

ب) اسلامی و ایرانی بودن الگو: در تعریف وجه اسلامیت الگو نیز نظرات مختلفی ارائه شده که مهم‌ترین آنها موارد زیر می‌باشند: اسلامی بودن الگو ناظر به مبانی اندیشه (جهان‌بینی)، اهداف میانی و نهایی، ارزش‌ها و روش‌های آن است و از اسلام مایه می‌گیرد [۲]؛ الگویی که خاستگاه و مبدأ فکری آن، ارزش‌های اسلام ناب محمدی بوده و مبانی آن از منابع دینی یعنی عقل و نقل و در یک فرآیند اجتهادی و روش‌مند، استنباط و استخراج می‌گردد تا بتواند شاخصه‌ها و مؤلفه‌های پیشرفت را در سطوح و لایه‌های مختلف تبیین نموده و دلالت‌های راهنما و راهگشا را در همه مراحل تحلیل و پژوهش، طراحی و معماری، اجرا و تحقق و همچنین ارزیابی و داوری ارائه دهد الگویی است متصف به صفت اسلامیت [۳]. قید ایرانی بودن ناظر به این است که باید در زمینه پیشرفت، شرایط زمان و مکان را نیز در نظر گرفت به زبانی دیگر، اسلام خود کامل است ولی از آنجا که این الگو برای مقطع زمانی معینی طراحی و در آن برهه اجرا می‌شود لازم است تا ویژگی‌های زمانی و مکانی و ظرف تحقق آن به دقت مورد توجه قرار گرفته و لحاظ شود [۴].

بنابراین اگر اسلامی بودن جامعیت الگو را تأمین می‌نماید ایرانی بودن واقعیت آن را تضمین می‌کند [۵]. با توجه به مطالب ارائه‌شده، می‌توان الگوی اسلامی-ایرانی را الگویی دانست که بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی بنا شده تا

ابزاری برای تحقق این اهداف تلقی می‌شود [۱]. از آنجا که مبانی بینشی و ارزشی حاکم بر علم و فناوری در جهان امروز متفاوت از مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در این حوزه است طراحی الگویی اسلامی برای پیشرفت در حوزه علم و فناوری و منطبق بر شرایط زمانی و مکانی ایران، ضرورتی جدی است. همچنان که بیان شد یکی از شروط تحقق کامل الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، مبنا قرار گرفتن اقتضات اسلامی پیشرفت در تهیه و تدوین الگوی نظری و عملی آن است. اقتضاتی که برگرفته از مبانی بینشی و ارزشی اسلامی^۱ باشد. از زمان مطرح شدن موضوع الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، تلاش‌هایی از سوی صاحب‌نظران حوزوی و دانشگاهی و همچنین مسئولین نظام در جهت تدوین این الگو صورت گرفته که یکی از جدیدترین اقدامات در این خصوص، تدوین لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت توسط هیأت وزیران و بنا به پیشنهاد معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست‌جمهوری بوده تا در مرحله بعد جهت تصویب به مجلس شورای اسلامی ارسال شود و پس از نهایی شدن به عنوان مبانی تنظیم برنامه ششم توسعه و دیگر برنامه‌های آتی کشور مدنظر قرار گیرد.

هدف این پژوهش در واقع پاسخ دادن به این سؤال است که آیا در بخش علم و فناوری لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت به مهم‌ترین اقتضات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری توجه کافی مبذول گردیده است؟ در این پژوهش، پژوهشگر با تحلیل محتوای لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت به عنوان یکی از جدیدترین اسناد الگو و با توجه به اقتضات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری، به دنبال آسیب‌شناسی بخش علم و فناوری لایحه مذکور از جنبه توجه به برخی از مهم‌ترین اقتضات اسلامی پیشرفت در حوزه علم

۱- می‌بایست به این نکته توجه نمود که مبانی بینشی و ارزشی اسلامی که در ادامه معرفی خواهد شد همانطور که در عنوان مقاله نیز مشخص است از نظر نویسندگان به عنوان مهم‌ترین اقتضات نظری پیشرفت در حوزه علم و فناوری معرفی شده‌اند و البته مورد توافق جمعی از صاحب‌نظران هم واقع شده است. همچنین همانگونه که در ادامه خواهد آمد در لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت هم بخش عمده این مبانی ذکر شده ولی ممکن است با مطالعاتی عمیق‌تر بتوان مبانی دیگری را هم به این موارد اضافه نمود یا این مبانی را به صورتی عمیق‌تر، تنقیح و ارائه نمود. در هر حال لازم است توجه شود که تحقق الگو صرفاً به دانستن مبانی نبوده و بخش دشوار کار در چگونگی حرکت به سمت انضمامی کردن این مبانی در بخش‌های مختلف نهفته است.

است و جنبه دیگر، دیدگاه انسانی‌ای که این حقایق را طبقه‌بندی و آنها را در قالب نظریه‌ها توجیه نموده و بعضی مفاهیم را تدوین می‌کند. این دو جنبه را باید از یکدیگر تمیز داد. ذهنیت مارکسیستی حقایق را بر طبق دیدگاه مارکس توجیه می‌کند و ذهن توحیدی آن حقایق را بر مبنای جهان‌بینی توحیدی. شما عباراتی نظیر علم روسی یا فلسفه کمونیستی را می‌شنوید و البته بسیار هم واضح است چرا که کمونیسم، دیدگاه خاصی درباره جهان داشته و انسان موحد دیدگاه دیگری در برابر آن، پس طبیعی است که هر طفلی در جوامع کمونیستی، علم را به نحوی که در انطباق با ایدئولوژی مارکسیستی شکل گرفته می‌آموزد و شبیه این وضعیت در مورد علوم جدید نیز صادق است [۹]. در نظام عملی نیز به طور مشابه، فناوری‌های مختلف متأثر از مبانی بینشی و ارزشی گوناگون می‌باشند. انسان‌ها در شکل دادن به فناوری‌های خود، دو نوع عامل یا دو نوع امر دارای توان علی را بکار می‌گیرند: عامل فیزیکی (مادی) و عامل اجتماعی. در مورد عامل فیزیکی یا همان فناوری، به سختی می‌توان گفت که انسان در شناخت توان علی مواد و همچنین چگونگی طراحی آنها، متأثر از مبانی بینشی و ارزشی خاص خود می‌باشد. در مقابل و در خصوص فناوری‌های نرم، این تأثیر واضح‌تر است. به عنوان مثال، یک نظام بانکی به عنوان یک افزار اجتماعی یا نرم و همچنین روابط بین انسان‌های نقش‌آفرین در آن یا محتوای دستورالعمل‌های ابلاغ‌شده، همگی در موضع‌گیری متولیان این نظام در خصوص مسأله ربا تأثیر مستقیم و واضحی دارند. از آنجا که فناوری چه سخت باشد و چه نرم، امری رها از ارزش نیست اساساً فناوری دینی، امری ممکن می‌باشد. این امکان وجود دارد که دین نه تنها در تعیین هدف برای فناوری که اساساً در شکل‌گیری هستی فناوری و تصمیم‌گیری در ساختن یا نساختن فناوری معین هم تأثیر داشته باشد [۷].

ه) الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت: الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت را می‌توان الگویی دانست که با انضمامی شدن آن، شاهد تحقق نظام نظری-عملی مبتنی بر مبانی بینشی و ارزشی اسلامی خواهیم بود. این الگو مجموعه‌ای از تجویزها است که هدف از آنها تحقق تمدنی است مبتنی بر ارزش‌ها و جهان‌بینی اسلامی، البته متناسب با توانایی‌های بالقوه و بالفعل

در ظرف مکانی ایران و با توجه به شرایط زمانی فعلی آن به اجرا درآید.

ج) پیشرفت^۱: واژه پیشرفت در ادبیات علمی کلاسیک معادل واژه توسعه^۲ است. واژه توسعه از ادبیات علمی غرب به عاریت گرفته شده است. در این ادبیات، توسعه‌یافتگی و راهبردهای آن مبتنی بر شکاکیت و انکار خداوند، اصالت فرد، اصالت ماده و اصالت تجربه بوده و تفسیری خاص از سعادت انسان و جامعه را ارائه می‌نماید. علت انتخاب واژه پیشرفت به جای توسعه، احتراز از بار بینشی و ارزشی همراه واژه توسعه است. در تعریفی عام که بر اساس همه بینش‌ها و منش‌ها صحیح به نظر می‌رسد پیشرفت به معنای حرکت از وضع موجود به سمت وضع مطلوب است. بر این اساس الگوی پیشرفت می‌بایست مشتمل بر سه امر باشد: تحلیل وضعیت موجود، تبیین وضعیت مطلوب و راهبرد حرکت از وضعیت موجود به سمت وضعیت مطلوب. همه الگوهای پیشرفت دست کم در یکی از سه امر اخیر با یکدیگر اختلاف دارند [۶]. دلیل اصلی اختلاف هم تفاوت مبانی بینشی و ارزشی حاکم بر این الگوهاست. درجه و میزان پیشرفت را نیز می‌توان از میزان عینیت یافتن این مبانی بینشی و ارزشی در قالب نظام نظری-عملی آن ارزیابی نمود [۷].

د) مبانی بینشی و ارزشی در حوزه علم و فناوری^۳: مبانی بینشی و ارزشی در حوزه علم و فناوری مجموعه‌ای آموزه‌های کلی حاکی از "هستی / نیستی" و "خوبی / بدی" است که می‌تواند مبنایی برای نظریه‌پردازی و همچنین شیوه عمل یا به عبارتی ایجاد نظام نظری-عملی قرار گیرد [۷]. این مبانی می‌تواند بخشی از یک جهان‌بینی خاص باشد. با تحقق و عینیت یافتن و یا به عبارتی انضمامی شدن مبانی بینشی و ارزشی در حوزه علم و فناوری، شاهد ایجاد نظام نظری-عملی آن مبانی خواهیم بود. باید توجه داشت که بر خلاف تصور تجربه‌گرایان مبنی بر آفاقی و عینی بودن علم جدید، تفاوت در نوع شناخت و جهان‌بینی [۸] یا به عبارتی تفاوت در مبانی بینشی و ارزشی پژوهشگران مختلف، سبب ایجاد نظریه‌های مختلف در علوم خواهد شد. در تمام علوم دو جنبه داریم: یک جنبه، متشکل از واقعیات طبیعت یا حقایق

1- Progress
2- Development
3- Cognitive and Normative Framework

مختلف نظام علم و فناوری را تحت تأثیر قرار داده و مبانی ارزشی، بایدها و نبایدهای حقوقی و اخلاقی ای هستند که به رفتارها در مسیر دستیابی به اهداف غایی سامان می‌دهند. متکفل بیان مبانی ارزشی، مکاتب اخلاقی هستند که در آنها تمامی آنچه به سود و کمال انسان است با ارزش تلقی شده و هر چه مانع رسیدن انسان به کمال مطلوب یا سعادت باشد ضدارزش به شمار می‌آید. آنچه در این پژوهش به عنوان مبانی بینشی و ارزشی اسلامی آورده می‌شود مجموعه بینش‌ها و ارزش‌هایی است که ریشه در اسلام داشته و پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم، آنها را تبیین و تفسیر کرده‌اند و بر این اساس می‌بایست ناظر بر نظام علم و فناوری قرار گیرد [۱۰]. افزون بر شناسایی مبانی بینشی و ارزشی اسلامی که می‌بایست ناظر بر نظام علم و فناوری در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت باشد راهبردهای حرکت به سمت تولید علم و فناوری با لحاظ آن مبانی هم ضروری است. به عبارت دیگر، یافتن آن مبانی و ارائه آنها بدون تلاش در جهت حرکت به سمت تولید علم و فناوری بر اساس آن مبانی، کاری نافرجام و بی‌ثمر است. منظور از مهم‌ترین اقتضائات اسلامی پیشرفت در بُعد عملی، همان راهبردهای حرکت به سمت تحقق اهداف الگو یا همان نظام علم و فناوری برگرفته از مبانی یادشده می‌باشد. این راهبردها با الهام از نظرات نخبگان در حوزه‌های مرتبط بدست آمده که اعتبارسنجی آنها در این تحقیق از طریق پرسشنامه انجام می‌پذیرد و در نهایت، لایحه مذکور از جهت توجه به این راهبردها مورد سنجش قرار خواهد گرفت.

۲-۲ مروری بر تحقیقات انجام شده

در رابطه با الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت از زمان مطرح شدن آن تاکنون، پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته است. با مطالعه این منابع می‌توان به این نتیجه رسید که اغلب پژوهشگران در این حوزه در پی یافتن مفهوم پیشرفت بر اساس جهان‌بینی اسلامی و شناسایی مؤلفه‌های آن و همچنین مقایسه این مؤلفه‌ها با آنچه پیشرفت از نگاه تمدنی غرب نامیده می‌شود بوده‌اند. در مجموع، گویا درک تفاوت مبانی بینشی و ارزشی حاکم بر پیشرفت در جهان حاضر با مبانی اسلامی و همچنین کاستی‌های آن، با پیش‌فرض قرار گرفتن این اصل توسط پژوهشگران که "دین توانایی رفع کاستی‌ها را

این سرزمین. الگویی که هدف آن احیاء تمدن اسلامی با توجه به شرایط زمانی و مکانی ایران می‌باشد. با عینیت یافتن یا به عبارتی انضمامی شدن بینشی و ارزشی دین در عرصه نظر یا به عبارتی علم، نظام نظری یا همان "علم دینی" پدید می‌آید. همین تحقق و عینیت یافتن در حوزه عمل یا به عبارتی فناوری و ابزار، نظام عملی یا همان "فناوری دینی" را ایجاد می‌کند [۱].

و) اقتضائات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری: این پژوهش، اقتضائات اسلامی پیشرفت را در عرصه علم و فناوری در دو سطح قابل بررسی می‌داند: سطح اول که اقتضائات نظری برای تحقق این پیشرفت است در این پژوهش به عنوان مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در عرصه علم و فناوری فرض شده و هر برنامه‌ای برای رسیدن به الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در عرصه علم و فناوری، می‌بایست از آن منبعث شده باشد و لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت نیز به عنوان سندی برای الگوی مذکور از این اصل مستثنی نیست^۱. توجه به این نکته ضروری است که برای شکل‌گیری و توسعه دانش و فناوری، افزون بر شناخت وضع موجود و ترسیم وضع مطلوب، مبانی بینشی و ارزشی‌ای که ریشه در مکتب‌های فکری دارند نیز نقش مهمی را ایفاء می‌کنند. در طراحی نظام علم و فناوری هر کشور، نمی‌توان مبانی و زیرساخت‌های فکری را در آن کشور نادیده گرفت. در این بُعد، منظور از اقتضائات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری، همان مبانی بینشی و ارزشی اسلامی است که می‌بایست ناظر بر ساختار نظام علم و فناوری باشد. مبانی بینشی، ناظر به امور هستی‌شناسانه هستند که به صورت

۱- لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت دارای ۶ بخش اصلی است: مقدمه، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی الگو، معرفت‌شناسی الگو، روش‌شناسی الگو، الزامات الگو و بندهای الگو که یکی از این بندها، به صورت تخصصی به علم و فناوری و جهت‌گیری‌های آن پرداخته است. این بدان معنا نیست که بندهای دیگر همگی غیرمرتبط با علم و فناوری بوده چرا که به عنوان مثال در بند مربوط به اقتصاد، توجه به اقتصاد دانش‌بنیان و اقتصاد مقاومتی نشان از ارتباط این بخش با علم و فناوری است. همچنین بندهای لایحه می‌بایست بر اساس پنج بخش اصلی ابتدایی تدوین شده باشند که عمده مبانی بینشی و ارزشی را در خود جای داده‌اند. لازم به توجه است که مبانی ذکرشده، انحصاراً مبانی علم و فناوری نبوده و برخی از آنها می‌توانند نظام‌های دیگر زندگی همچون نظام اجتماعی، اخلاقی، حقوقی، سیاسی و ... را هم تحت تأثیر قرار دهند ولی پژوهش جاری این مبانی را در حوزه علم و فناوری مورد ارزیابی قرار داده و در این چارچوب به تحلیل لایحه الگو می‌پردازد.

داشته و پیشرفتی که از مبانی دینی حاصل شود پیشرفتی حقیقی خواهد بود" به عنوان پیشرانی برای این گونه پژوهش‌ها بوده است. تذکر این نکته ضروری است که جستجو در کارهای انجام‌شده قبلی نشان داد که در میان انبوهی از مقالات مرتبط با الگو، تنها تعداد محدودی به صورت متمرکز و با رویکردی دینی به حوزه علم و فناوری پرداخته‌اند و ارتباط این رویکرد را با الگوی پیشرفت مورد بررسی قرار داده‌اند. در ادامه به تعدادی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

نوروزی در پژوهشی با عنوان «تبیین مفهوم پیشرفت در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت» به دنبال یافتن پاسخ به این پرسش بوده است که در جهان‌بینی اسلامی، تفاوت تعالی مورد نظر اسلام با توسعه مطرح در فرهنگ غربی چیست و این دو چه ارتباطی با هم دارند؟ همچنین این دو مفهوم در جهان‌بینی اسلامی چه جایگاهی در برابر یکدیگر بایستی داشته باشند تا دنیا و آخرت انسان‌ها را تأمین کنند. وی ضمن عنوان کردن کاستی‌های نظام غرب در خصوص توسعه، مفهوم «رشد» را از دیدگاه قرآن مورد اشاره قرار داده و با محور قرار دادن آن، به دنبال ارائه تعریف صحیحی از «پیشرفت» در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت بوده است [۱۱]. اسفندیار در پژوهش دیگری تحت عنوان «مؤلفه‌های اصلی تمدن‌سازی اسلامی-ایرانی» به بررسی شاخصه‌های اصلی تمدن‌سازی اسلامی-ایرانی با تکیه بر نظام اندیشگی نهاد رهبری جمهوری اسلامی ایران (بنیانگذار انقلاب اسلامی و مقام معظم رهبری) پرداخته است. وی بیان می‌دارد که امام خمینی (ره) به عنوان بنیانگذار یک نظام سیاسی جدید در ایران و نیز یک فقیه برجسته شیعی، نگاه جدیدی به فرهنگ غرب داشته و بر لزوم حفظ استقلال هویت جامعه اسلامی و جلوگیری از خودباختگی در قبال فرهنگ تهاجمی غرب تأکید فراوان نموده‌اند. همچنین مقام معظم رهبری تأکید دارند که تمدن مادی غرب در علم و فناوری پیشرفت کرده و در روش‌های پیچیده مادی هم توفیقات بزرگی بدست آورده اما در کفه معنوی روزبه‌روز بیشتر خسارت دیده است. نتیجه این شد که علم و پیشرفت تمدن مادی غرب به ضرر بشریت تمام شد. وی بر مبنای اندیشه‌های ایشان و با گسترش شاخص‌های عقلانیت، معنویت و علم‌گرایی در سطح جامعه به الگوسازی

برای جامعه بین‌الملل پرداخته است [۱۲]. مؤمن در پژوهش خود با عنوان «ویژگی‌های سیاستگذاری علم و فناوری از دیدگاه مقام معظم رهبری» به بررسی بیانات ایشان در خصوص سیاستگذاری علم و فناوری پرداخته و بیان می‌دارد که بیانات ایشان در مورد الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، لزوم اسلامی بودن مبانی، اهداف و روش‌های الگو را به روشنی نمایان کرده و برشمردن علم و فناوری به عنوان یکی از ارکان اصلی الگو از جانب ایشان، حاکی از نقش ویژه علم و فناوری در تدوین این الگوست. محقق با تکیه بر سخنان رهبری به تدوین الگوی سیاستگذاری علم و فناوری بر اساس نقشه راه تمدنی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت پرداخته و ادعا نموده این الگو نقشه حرکت از ارزش‌های نظام اسلامی به سمت اهداف را ارائه نموده و سیاست‌های راهبردی مدنظر مقام معظم رهبری در مورد علم و فناوری را در چارچوب نقشه راه تمدنی نشان می‌دهد [۱۳]. مؤمن همچنین در پژوهش دیگری با عنوان «سیاستگذاری علم و فناوری در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت»، به نقش سیاستگذاری علم و فناوری در الگوی پیشرفت پرداخته و در ادامه با استخراج مؤلفه‌های سیاستگذاری علم و فناوری از دیدگاه رهبری انقلاب، نتیجه‌گیری می‌کند که الگوی سیاستگذاری علم و فناوری می‌بایست بر اساس مکتب فلسفی اسلام و فرهنگ اسلامی تدوین شده بوده و روش اجرا و نتایج آن نیز در راستای توحید و گسترش معنویت باشد [۱۴].

الویری [۱۵] در پژوهشی تحت عنوان «چیستی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و نقش حوزه‌های علمیه در تدوین آن» با بیان اینکه به جهت تحقق اصل اسلامیت الگو، می‌بایست بخش‌ها و لایه‌های مختلف الگو بر اساس مبانی معرفتی دین [هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی، پیشرفت و تمدن‌شناختی] شکل بگیرد یا به عبارتی این مبانی می‌بایست ناظر بر آن الگو باشند. مبانی معرفتی مورد اشاره، هر یک انبوهی از زیرمحوها را هم در خود جای می‌دهند و بنابراین پیشنهاد محقق این بوده که جهت تدوین این مبانی و اشراف بر اجرای آنها، دبیرخانه‌ای حوزوی برای الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت تأسیس گردد. وی لازمه پیشرفت را مبنا قراردادن مبانی دینی در همه

مقوله‌ها را برای بار دوم بررسی نماید. در نهایت با استفاده از فرمولی که ویلیام اسکات ارائه داده ضریب قابلیت اطمینان محاسبه گردید و رعایت عینیت در این پژوهش مورد اطمینان واقع شد. با شمارش فراوانی وجود مقوله‌ها (تعداد یک‌ها) و نیز عدم وجود آنها (صفرها)، نتایج بر مبنای آمار توصیفی و جداول فراوانی محاسبه و ارائه گردید.

همانگونه که عنوان شد مقوله‌های تحلیل محتوا در این مقاله از دو بخش اصلی تشکیل شده‌اند: بخش اول که در این پژوهش با عنوان اقتضائات نظری پیشرفت در حوزه علم و فناوری از دیدگاه اسلام معرفی شده‌اند همان مبانی بینشی و ارزشی علم و فناوری ایران از کتاب مجموعه مطالعات پشتیبان سند تحول راهبردی علم و فناوری کشور [۱۰] می‌باشد. مبانی بینشی و ارزشی عنوان شده در چهار گروه اصلی تقسیم‌بندی گردیده که شامل مبانی بینشی، مبانی ارزشی عمومی، مبانی ارزشی اختصاصی علم و فناوری و نیز مبانی بینشی و ارزشی به صورت جامع بوده و در اینجا تنها سه مورد نخست در ارزیابی‌ها مطرح خواهد شد. بخش دوم که اقتضائات عملی پیشرفت در حوزه علم و فناوری با جهان‌بینی اسلامی یا به عبارتی برخی از مهم‌ترین راهبردهای عملیاتی حرکت به سوی تحقق الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در حوزه علم و فناوری می‌باشد از طریق پرسشنامه و دیدگاه نخبگان حوزه‌های مرتبط، اعتبارسنجی گردید. در پرسشنامه از خبرگان خواسته شد تا نظرات‌شان را در رابطه با انتخاب

لایحه‌های الگو عنوان نموده که از این جهت بیشترین ارتباط را با موضوع این پژوهش داشته است.

مقاله حاضر با الهام از تحقیقات پیشین سعی نموده که به صورتی منسجم‌تر و متمرکزتر حوزه علم و فناوری را با لحاظ اقتضائات اسلامی آن مدنظر داشته باشد و بدین منظور به بررسی و تحلیل بخش مربوط به علم و فناوری لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت به عنوان یکی از جدیدترین اسناد الگو می‌پردازد. از این‌رو با عنوان نمودن تعریفی خاص، اقتضائات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری را در دو سطح مبانی و راهبردها قابل بررسی دانسته و با مرتبط ساختن این اقتضائات با الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، این اقتضائات را چارچوبی برای بررسی لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت تلقی نموده و آن را از جهت توجه به این اقتضائات تحلیل می‌نماید.

۲-۳ روش‌شناسی پژوهش

روش اصلی این پژوهش تحلیل محتوا^۱ است. به عقیده برلسون تحلیل محتوا روشی برای توصیف عینی، منظم و تا حد ممکن کمی از محتوای ارتباطات بوده که هدف نهایی آن هم تفسیر داده‌ها است [۱۶]. رویکرد مولفان در تحلیل محتوا به این صورت بوده که در ابتدا با مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی در جهت تدوین مبانی نظری پژوهش و نیز پیشینه تحقیق، اطلاعات مورد نیاز در رابطه با موضوع مقاله جمع‌آوری شد. در مرحله بعد، محقق به ساخت ابزار پژوهش یعنی چک‌لیستی از مقوله‌های تحلیل محتوا در دو بخش اصلی مبانی و راهبردها پرداخت که از طریق این ابزار مبادرت به بررسی وجود یا عدم وجود مقوله‌ها در لایحه الگو گردید بدین شکل که در صورت وجود آن مقوله در لایحه، به آن مقوله امتیاز یک و در صورت عدم وجود آن در لایحه، برای آن امتیاز صفر در نظر گرفته شد. در حقیقت از مضمون به عنوان واحد ثبت استفاده و به بررسی وجود یا عدم وجود مضمون مقوله‌ها در سند مورد تحلیل یعنی لایحه الگو پرداخته شده است. با پایان یافتن این مرحله و برای تأمین رعایت اصل عینیت در این پژوهش، چک‌لیست تحلیل محتوا برای بررسی به شخص دیگری داده و از وی خواسته شد تا بار دیگر چک‌لیست را تکمیل نموده و وجود یا عدم وجود

۲- مبانی بینشی و ارزشی ذکر شده در مقاله، مبانی بینشی و ارزشی علم و فناوری در ایران بوده که به عنوان مجموعه مطالعات پشتیبان سند تحول راهبردی علم و فناوری کشور منتشر گردیده است. فرآیند اجرای این طرح و تدوین سند تحول علم و فناوری کشور به این صورت بوده که در ابتدا مجموعه صاحب‌نظران، مبانی بینشی و ارزشی سند تحول راهبردی علم و فناوری کشور، الزامات جامعه‌شناختی و همچنین چالش‌های حوزه‌های کلیدی آموزش، پژوهش و فناوری را با تکیه بر شاخص‌های معتبر علمی مورد ارزیابی و مذاقه قرار دادند. هر یک از کارگروه‌ها و پانل‌های تخصصی طرح به فراخور موضوع، از روش‌های علمی متعدد نظیر مطالعات اسنادی، فراتحلیل کیفی مطالعات پیشین، تحلیل ثانویه داده‌ها، گروه‌های متمرکز، ذهن‌انگیزی (طوفان فکری)، ذهن‌کاوی، اجماع کارشناسان، آینده‌نگاری و پیمایش برای تکمیل مطالعات و ارائه بهترین توصیه‌ها و راهکارها بهره جستند. سپس مجموعه دیدگاه‌ها و دستاوردهای تحقیق توسط کمیته تلفیقی طرح توافقی داده و جمع‌بندی یکپارچه شده که پس از تأیید در کمیته راهبری و شورای راهبردی طرح تحول راهبردی علم و فناوری کشور ارائه گردیده است [۱۰]. لازم به ذکر است که این مبانی همراه با مستندات قرآنی و روایی آنها در کتاب مذکور مفصلاً مورد اشاره قرار گرفته و بنابراین جهت رعایت اختصار از آوردن آنها در این مقاله خودداری شده است.

- منشأ جهان هستی خداوند یکتاست. او اصل تمام موجودات و مقوم آنهاست.
  - خداوند خیر بنیادین هستی است. او کمال محض و منبع هر خیر و کمال است.
  - خداوند غنی بالذات است و فرامین او به مصلحت بندگان است.
  - خداوند مدبّر جهان هستی است.
  - بر اساس جهان‌بینی اسلامی، خداوند شارع و قانونگذار قواعد زندگی (اعم از فردی و اجتماعی) است.
- الف-۲) مبنای جهان‌شناسی
برخی مصادیق آن عبارتند از:
- جهان هستی تصادفی آفریده نشده و منشاء آن خداوند است.
  - جهان هستی بی‌هوده آفریده نشده و غایت آن خداوند است.
  - جهان هستی پس از آفرینش مستقل نگشته و قوام آن به خداوند است.
  - جهان هستی اجزاء پراکنده نبوده و نظم حکیمانه‌ای بر آن حکومت می‌کند.
  - عنصر اساسی نظم، اصل علیت است.
  - جهان هستی منحصر در جهان محسوس نبوده و غیب را هم شامل می‌شود.
- ذکر این توضیح ضروری است که بر اساس حکمت اسلامی، اثبات شده که جهان ماده نازل‌ترین عالم وجود است و در ورای آن عوالم مختلفی از جمله عالم مثال و عالم تجرّد وجود دارد که رابطه آنها با عالم ماده، رابطه‌ای طولی است. در ورای همه عوالم، اسماء و صفات خداوند قرار دارد به گونه‌ای که عالم و موجودات آن تجلّی اسماء و صفات حق هستند.
- الف-۳) مبنای فرجام‌شناسی
برخی مصادیق آن عبارتند از:
- جهان هستی بی‌هوده آفریده نشده و غایت آن خداوند است.

راهبردهای ارائه‌شده به عنوان اهم راهبردهای حرکت به سمت تحقق الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در حوزه علم و فناوری بیان نمایند. جامعه آماری این پژوهش، صاحب‌نظران رشته‌های مرتبط با فلسفه علم و فناوری، سیاست‌گذاری علم و فناوری، فلسفه اسلامی و دین‌پژوهی بوده‌اند که معیار ورودشان آشنایی کافی با الگوی اسلامی-ایرانی بوده است. نمونه انتخابی برای این پژوهش هم ۳۰ نفر از جامعه فوق‌الذکر بوده که منظور از متخصص در این قسمت، دارندگان مدرک دکتری یا دانشجویان دکتری است. نمونه‌گیری بر مبنای شیوه نمونه‌گیری هدفمند و در دسترس انجام شده است. به منظور اعتبارسنجی مقوله‌های تحلیل محتوا، از پرسشنامه‌ای محقق‌ساخته مشتمل بر ۴ عنوان اصلی و ۲۳ عنوان فرعی شامل ۲۷ سؤال دارای پاسخ بسته استفاده شد و در ارزش‌گذاری پاسخ‌ها از طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت استفاده شد. برای ارزیابی روایی پرسشنامه، مقولات یا به عبارتی سؤالات پرسشنامه در اختیار اساتید متخصص قرار گرفت که روایی پرسشنامه مورد تأیید واقع شد. پایایی پرسشنامه نیز به استناد مقدار ۰.۹۲٪ ضریب پایایی آلفای کرونباخ مورد قبول قرار گرفت.

۳- تحلیل لایحه در بُعد نظری

۱-۳ مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در حوزه علم و فناوری

در این بخش، مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در حوزه علم و فناوری برگرفته از کتاب "مبانی بینشی و ارزشی علم و فناوری در ایران" از مجموعه مطالعات پشتیبان سند تحول راهبردی علم و فناوری کشور [۱۰] به عنوان مقوله‌های تحلیل محتوا ذکر شده که در ادامه با استفاده از این مقوله‌ها به تحلیل محتوای لایحه از جهت وجود یا عدم وجود آنها در آن پرداخته شده است.

الف) مبانی بینشی

الف-۱) مبنای مبدأشناختی

برخی مصادیق آن عبارتند از:

گفت که لایحه به آن مبنا توجه نموده است. مبانی‌ای که بدون مصداق آورده شده‌اند دارای عنوان شفاف بوده و نیازی به آوردن مصادیق نداشته‌اند.

۱- منظور از مصادیق در این پژوهش، مصادیق آن مبنای خاص در متن لایحه نیست بلکه مصادیقی از آن مبنا است که اگر در لایحه وجود داشته باشد می‌توان

سایر معصومین هستند. هر اندازه انسان مطیع آنها باشد به همان اندازه هم به سوی مقام اصلی خویش که همانا خلیفه خدا بودن است صعود می‌نماید.

الف-۵-۳) رابطه انسان با خود

انسان مالک خویش نیست بلکه خدا مالک وی است. در نتیجه حوزه تصرفات او در وجود خویش محدود به اموری است که خداوند اجازه آن را داده است. انسان در برابر خدا مسئول شمرده شده و حتی در برابر خود نیز مسئولیت دارد. بنابراین وی مجاز به هر گونه تصرف در جان خود نبوده و حدود تصرفات وی را شارع حکیم تعیین می‌کند. در این رویکرد نه تنها در حوزه روابط اجتماعی، اراده تشریحی خداوند نفی نمی‌شود بلکه با توجه به ماهیت انسان و ارتباط وی با خالق و هماهنگی با هدف، قواعد حاکم بر روابط انسان‌ها متأثر و مبتنی بر اراده تشریحی خداوند دانسته می‌شود.

الف-۵-۴) رابطه انسان با طبیعت

خداوند طبیعت را برای انسان مسخر کرده است. هدف این تسخیر این است که انسان بتواند با تصرف در آنها بر اساس خواست و اراده خداوند و نه بر اساس زیاده‌خواهی‌ها و هواهای نفسانی خود، هم خود به سمت کمال و رشد حقیقی حرکت کند و هم با این تصرف مانند یک مربی، طبیعت را هم به سمت کمال و رشد حقیقی سوق دهد.

الف-۵-۵) رابطه نظام علمی مسلمانان با جامعه کفار

این مقوله به چند مصداق اصلی تقسیم می‌شود:

- منع محبت داشتن نسبت به آنها
- وجوب مرزبندی سیاسی با آنها
- تلاش در جهت خودکفایی و عدم نیاز به آنها
- امکان اخذ علم یا فناوری از آنها ولی هوشمندانه و با احتیاط

ب) مبانی ارزشی عمومی

ب-۱) اصل آزادی

ب-۲) اصل سلطنت نکردن انسانی بر انسان دیگر (اصل استقلال)

ب-۳) اصل ولایت متقابل و مسئولیت

ب-۴) اصل عدالت و شایستگی

• فرجام انسان‌ها این دنیا نبوده بلکه جهان آخرت است.

• واقعیت انسان‌ها که در دنیا شکل گرفته در جهان آخرت نمایان می‌شود.

• انسان‌ها در جهان آخرت پاسخگوی اعمال خود در دنیا بوده و مجازات شده یا پاداش داده می‌شوند.

الف-۴) مبنای معرفت‌شناسی

برخی مصادیق آن عبارتند از:

• ابزارهای معرفتی دین شامل حس و تجربه، عقل، الهام، وحی، شهود و مکاشفه است.

• مطالعه طبیعت و نمودهای آن به وسیله حس و تجربه، اولین گام در شناخت مجهولات بوده و زمانی می‌توان به شناخت کامل و حقیقی طبیعت رسید که با نگاه آیت و نشانه بودن نسبت به لایه‌های درونی، از این ابزار استفاده کرد.

• تنها با یافتن علل [مادی-صوری، غائی-فاعلی] می‌توان به یک قانون کلی و شناخت حقیقی درباره طبیعت رسید و این امر جز با نگاه آیت و نشانه بودن طبیعت مقدور نیست.

• علوم مختلف از یکدیگر گسسته نیستند و وحدتی ارگانیک بر آنها حاکم است.

الف-۵) مبنای انسان‌شناختی

الف-۵-۱) چیستی انسان

انسان موجودی است مرکب از جسم و روح، هدفمند، کمال‌جو، دارای کرامت و فطرت پاک. غایت انسان قرب الهی است که به صورت اختیاری و بر اساس ایمان و عمل صالح حاصل می‌گردد.

الف-۵-۲) رابطه انسان با خدا

تبیین‌گر رابطه انسان با خدا نظریه خلیفه‌اللهی انسان است. این نظریه برگرفته از آیاتی است که حکایت از مقام انسان در دنیا می‌کند. از مجموع این مطالب چنین مستفاد می‌گردد که جایگاه انسان در نظام خلقت، خلیفه بودن انسان است. این عنوان به خوبی رابطه انسان با خدا را به تصویر می‌کشد. خلیفه کسی است که نمی‌تواند نسبت به آنکه او را برگزیده است بی‌اعتناء باشد و می‌بایست تمامی دستورات او را اجرا نماید تا همچنان عنوان خلیفه بر او صدق کند. مصداق واقعی خلیفه خداوند «نفس انسان کامل» است که رسول‌الله(ص) و

ب-۵) اصل عقلانیت (عقلانیتی که همسو با آموزه‌های قطعی اسلامی باشد)
 ج) مبانی ارزشی اختصاصی علم و فناوری
 ج-۱) توحیدمحوری علم و فناوری
 ج-۱-۱) نفی عبودیت غیرخدا
 ج-۱-۲) نظریه فلسفی و روش زندگی انسان
 ج-۱-۳) عنصر ارتباط و هماهنگی^۱
 ج-۱-۴) مبنای حکومت و اداره کشور
 ج-۱-۵) جهت‌دهنده به دانش‌ها و مبنای صف‌شکنی در علم
 ج-۲) علم هدایتگر و هدفمندی آخرت‌گرایانه علم و فناوری
 ج-۳) عدالت محوری، فرصت‌های برابر و پرورش استعدادها متناسب با الگوی مردم‌سالاری دینی
 ج-۳-۱) توجه به نقش دولت در چهار حوزه سیاست‌گذاری، قانونگذاری، نظارت و حمایت
 ج-۳-۲) حمایت‌های عمومی
 یکی از جلوه‌های حمایت دولت، حمایت همگانی است که از همه اقشار مردم به صورت مساوی به عمل می‌آید. نمونه بارز این حمایت، رایگان بودن تحصیلات عمومی است.
 ج-۳-۳) حمایت از محصولات و آثار فکری
 ج-۳-۴) حمایت از اشخاص ویژه
 برخی مصادیق آن عبارتند از:

- حمایت از اقشار پائین‌تر از سطح متعارف جامعه
  - حمایت از استعدادهای برتر
  - حمایت از افراد دارای فعالیت خاص
- ج-۴) کرامت انسان با تکیه بر آزادگی و تقویت روحیه تتبع و بررسی علمی

ج-۵) آزاداندیشی و تبادل آراء و تضارب افکار
 ج-۶) تکریم علم و عالم، ارزشمندی فعالیت علمی و ضرورت احترام حقوقی و اخلاقی به آفرینش‌های فکری
 ج-۷) علم توانمندساز و ثروت‌آفرین (علم نافع)
 ج-۸) صف‌شکنی علمی بر اساس بازبینی و طراحی علوم با رویکرد دینی و بومی
 ج-۹) ارج گذاردن به تجربه‌ها و دستاوردهای علمی بشر و بهره‌گیری از آنها در قالب نظام ارزشی کشور
 ج-۱۰) تعامل فعال و الهام‌بخش با محیط جهانی و فرآیندهای توسعه علم و فناوری در جهان
۲-۳ تحلیل محتوای لایحه از جهت وجود مبانی
 جدول ۱، یافته‌های حاصله از مراحل قبلی پژوهش را نشان می‌دهد و حاوی اطلاعات وجود یا عدم وجود مقوله‌های نظری در متن لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت است.

جدول ۱) وجود یا عدم وجود مقوله‌های نظری در بخش‌های مرتبط با علم و فناوری لایحه

میزان فراوانی [درصد]	فراوانی		مقوله‌ها	
	عدم وجود	وجود		
۱۰	۹۰	۱	۹	مبانی بینشی
۰	۱۰۰	۰	۵	مبانی ارزشی عمومی
۲۱	۷۹	۴	۱۵	مبانی ارزشی اختصاصی
۱۵	۸۵	۵	۲۹	کل مبانی بینشی و ارزشی

مبانی ارزشی عمومی با شمول ۱۰۰ درصدی اقتضانات، بیش از سایر مقوله‌ها در بخش علم و فناوری لایحه دیده شده و پس از آن به ترتیب مبانی بینشی و مبانی ارزشی اختصاصی با شمول ۹۰ و ۷۹ درصدی اقتضانات قرار گرفته‌اند. در مجموع نیز ۸۵٪ از اقتضانات نظری پیشرفت در حوزه علم و فناوری از دیدگاه اسلام در لایحه تحت بررسی آمده است.

از آنجا که مبانی بینشی و ارزشی اسلامی که می‌بایست مبنای تدوین لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در بخش علم و فناوری قرار گیرند مبانی کاملاً شناخته‌شده‌ای هستند و ضرورت توجه به این مبانی در تدوین هر سندی برای الگو و از جمله این لایحه کاملاً روشن بوده بنابراین این اشارات در متن لایحه صورت گرفته ولی مطابق یافته‌ها، این مبانی عمدتاً

۱- در این دیدگاه، نه فقط انسان‌ها به یکدیگر مرتبطند بلکه با نگاه و نگرش توحیدی، اشیاء و اجزاء عالم و حیوانات و جمادات و آسمان و زمین و در یک کلام همه چیز به یکدیگر متصل و مرتبطند و همه با انسان خویشاوند هستند. از این رو همه آنچه که انسان می‌بیند و درک می‌کند یک افق و یک عالم و یک مجموعه است که در دنیای سالم و محیطی امن قرار دارد. با این توضیح مشخص می‌شود که هدف هر برنامه کلانی نباید صرفاً رشد و تکامل انسان باشد بلکه می‌بایست طبیعت و همه اجزاء عالم همراه با انسان به رشد و تکامل خویش برسند.

اسلامی-ایرانی پیشرفت در عرصه علم و فناوری و می‌بایست این مقوله‌ها قبل از ساخت چک‌لیست نهایی برای تحلیل محتوا، مورد اعتبارسنجی قرار گیرند.

الف) تبیین ضرورت گام برداشتن به سوی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت علم و فناوری.

الف-۱) شناخت عمیق علم جدید و پیامدهای آن در عرصه‌های مختلف زندگی آدمی (از تعلیم و تربیت تا علم و فناوری).

الف-۱-۱) ترجمه دقیق کتاب‌ها و مقالات تأثیرگذار در عرصه‌های مختلف علم و فناوری و تلاش در جهت کشف مبانی بینشی و ارزشی حاکم بر آنها.

الف-۱-۲) بررسی انتقادی پیامد نظریه‌ها و روش‌های برآمده از مبانی بینشی و ارزشی سکولار بر اساس جهان‌بینی اسلامی.

الف-۱-۳) شناسایی چالش‌های علم و فناوری جدید و بحران‌های فراگیر بشر و تبیین علل آنها بر اساس جهان‌بینی اسلامی.

الف-۲) شناسایی نظریه‌ها و روش‌های بدیل اما غیررایج متعلق به جوامع و فرهنگ‌های اسلامی و غیراسلامی در عرصه‌های مختلف زندگی آدمی.^۲

الف-۳) شناخت عمیق دین و تبیین جامعیت آن در عرصه‌های مختلف زندگی.

ب) تقویت فعالیت‌های سیاستگذارانه در عرصه علم و فناوری.^۳

ب-۱) تدوین فهم اسلامی-ایرانی از پیشرفت و قرار دادن الگوی پیشرفت علم و فناوری در ذیل آن.

یا در مفاهیم ابتدایی مورد اشاره قرار گرفته‌اند یا اگر در بندهای لایحه آمده‌اند این اشاره به آنها در شکل جملاتی کلی و تیتروار بوده است.

۴- تحلیل لایحه در بُعد عملیاتی و اجرایی

۴-۱ اطلاعات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان

گفته شد که به منظور تحلیل محتوای لایحه در بخش مرتبط با موضوع و در بُعد اجرایی و عملیاتی، لازم است ابتدا راهبردهایی در جهت حرکت به سمت الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در عرصه علم و فناوری به عنوان مقوله‌های اصلی مبحث تحلیل محتوا، اعتبارسنجی شوند. بدین منظور پرسشنامه‌هایی تدوین و در اختیار ۳۰ نفر از صاحب‌نظران رشته‌های مرتبط با موضوع قرار گرفت. این راهبردها با تلفیق و بازنویسی راهبردهای ارائه‌شده^۱ در «تأملی بر الگوی اسلامی-ایرانی توسعه علم و فناوری از دیدگاه صاحب‌نظران» [۱] و «علم انسانی-اجتماعی اسلامی: مسأله امکان‌پذیری و راهبردهای رشد» [۱۷] تنظیم شدند. جدول ۲ توزیع فراوانی زمینه تخصصی این مشارکت‌کنندگان را نشان می‌دهد.

جدول ۲) توزیع فراوانی مشارکت‌کنندگان در شناسایی

مقوله‌های بُعد عملیاتی و اجرایی بر حسب زمینه تخصصی آنها

زمینه تخصصی	فراوانی	فراوانی نسبی [درصد]
فلسفه علم و فناوری	۶	۲۰
سیاستگذاری علم و فناوری	۷	۲۳
فلسفه اسلامی	۹	۳۰
دین‌پژوهی	۸	۲۷
کل	۳۰	۱۰۰

۴-۲ مقوله‌های تحلیل محتوا در بُعد راهبردها

همانطور که گفته شد مقوله‌های تحلیل محتوا در این بخش عبارتند از راهبردهایی در جهت حرکت به سمت الگوی

۲- این گام سبب به چالش کشیدن نگاه آفاقی و عینیت‌گرا به علم و فناوری جدید خواهد شد.

۳- تعیین اولویت‌های پژوهشی و فناوری بر اساس نیازها و مزیت‌های کشور؛ آینده‌نگاری ملی در عرصه پژوهش و فناوری برای مواجهه با تهدیدات و کسب فرصت‌های پیش‌رو؛ نگاشت نهادی و در پی آن شناسایی سازمان‌ها و نهادهای دخیل در توسعه علم و فناوری کشور و روابط بین آنها و همچنین آسیب‌شناسی موارد فوق در راستای تولید و ارتقاء و بهره‌مندی از علم و فناوری با رویکردی دین‌مدارانه؛ شناسایی عوامل سیاستی مؤثر در توسعه علم و فناوری در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و دینی جامعه ایرانی؛ و از این دست می‌تواند به عنوان بخشی از کارکردهای این سیاستگذاری باشد [۱۸].

ج-۵) تقویت نگاه درجه دومی به پژوهش و فناوری در جامعه علمی.^۴

ج-۶) تصویب قوانین جامع و همه‌جانبه در راستای حمایت از پژوهشگران و فناوران و همچنین آثار آنها به خصوص در حوزه پژوهش‌های بنیادی و پایه‌ای.

د) حرکت در جهت تولید علم و فناوری بومی با لحاظ مبانی بینشی و ارزشی اسلامی.

د-۱) تئوریزه کردن تجربیات موفق کشور در زمینه‌های مختلف علم و فناوری و سیاستگذاری آنها^۵ و نیز معرفی و ترویج این تجربیات در جامعه علمی و حیطه عمومی.

د-۲) استفاده از تجربه دیگر کشورها در بومی‌گرایی.

د-۳) یادگیری هر چه سریع‌تر آنچه تمدن فعلی در حوزه علم و فناوری به آن رسیده و تلاش برای مرزشکنی در این عرصه.

د-۴) پژوهش اجتهادی، روش‌مند و عمیق درباره شناخت دین با هدف استنباط و استخراج توصیف‌ها و تجویزهای دین و همچنین پاسخ دادن به پرسش‌های جهانی در عرصه‌های مختلف زندگی آدمی و از جمله عرصه علم و فناوری.

د-۵) دریافت بازخورد از عمل به مسلمات اسلامی در عرصه‌های مختلف از جمله عرصه علم و فناوری و نظریه‌پردازی در مورد پیامدهای این اعمال.

۴-۳ اعتبارسنجی راهبردها

پرسشنامه‌ای شامل ۲۷ راهبرد به ۳۰ نفر از صاحب‌نظران رشته‌های مرتبط با طرح داده و نظر آنها در رابطه با انتخاب این راهبردها به عنوان اهم راهبردهای تحقق الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در حوزه علم و فناوری پرسیده شد. پرسشنامه بر اساس طیف ۱ تا ۵ لیکرت (کاملاً مخالف، مخالف، بدون نظر، موافق و کاملاً موافق) امتیازدهی شد. برای ارزیابی و اعتبارسنجی مطلوبیت مقوله‌ها یا به عبارتی راهبردها، بر اساس مقیاس نانالی^۶ نمرات بین ۱ تا ۱/۹۹ به عنوان موقعیت

ب-۲) نگاشت نهادی^۱ و در پی آن آسیب‌شناسی نظام تولید علم و فناوری کشور بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی.

ب-۳) تقویت نظام ملی نوآوری بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی.

ب-۴) تقویت سازوکار جمع‌آوری آراء از صاحب‌نظران.^۲

ب-۵) آینده‌نگاری ملی در عرصه علم و فناوری و در ادامه آن تعیین اولویت‌های پژوهش و فناوری بر اساس نیازهای واقعی و مزیت‌های کشور.

ب-۶) گرفتن بازخورد از سیاست‌های علم و فناوری اجراشده در کشور به صورت دوره‌ای و نقادی آنها بر اساس پیامدهای عملی و مبانی دینی.

ج) ایجاد بستری مناسب برای جامعه علمی کشور در جهت حرکت به سوی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت علم و فناوری.^۳

ج-۱) ایجاد فضای نقد و مفاهمه یا به عبارتی بسط فضای آزاداندیشی در حوزه و دانشگاه.

ج-۲) تعامل هرچه بیشتر حوزه و دانشگاه در عرصه‌های مختلف علم و فناوری.

ج-۳) تعامل الهام‌بخش جامعه علمی کشور با جوامع علمی جهان.

ج-۴) ترویج اهمیت و کارکرد توجه به مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در عرصه علم و فناوری.

۱- پیش‌نیاز هر گونه سیاستگذاری، شناخت وضعیت موجود و درک شکاف‌های فعلی با وضعیت مطلوب است. در تدوین سیاست‌های نظام علم و فناوری باید دقت شود که تمامی اجزاء لازم موجود بوده و روابط و تعاملات لازم بین آنها برقرار است. در نگاشت نهادی اولاً کارکردها و فعالیت‌های لازم را فهرست کرده؛ ثانیاً سازمان‌ها و نهادهای فعال در هر حوزه کارکردی مشخص شده و ثالثاً ارتباطات میان آنها ترسیم گردد [۱۹].

۲- منظور از صاحب‌نظران در این راهبرد، افرادی هستند که می‌توانند در سیاستگذاری علم و فناوری کشور در جهت حرکت به سوی مقصد تعریف‌شده در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت علم و فناوری مشارکت داشته باشند. این افراد می‌توانند شامل صاحب‌نظران عرصه‌های سیاستگذاری علم و فناوری، دین‌پژوهی، جامعه‌شناسی، فلسفه علم و فناوری و همچنین پژوهشگران و فناوران، مشتریان پژوهش و فناوری و نقش‌آفرینان عرصه عمل باشند.

۳- حمایت از پژوهش‌ها و پروژه‌های بنیادی در حوزه‌های مختلف مرتبط با الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و تعریف پروژه‌ها و پژوهش‌های مرتبط با این الگو در دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی می‌تواند از مصادیق این راهبرد باشد.

۴- ترویج مباحث فلسفه و جامعه‌شناسی علم و فناوری و همچنین سیاست علم و فناوری توصیه می‌شود.

۵- تجربیاتی نظیر هشت سال دفاع مقدس و همچنین کسب فناوری هسته‌ای با وجود تحریم‌های همه‌جانبه علیه ایران و ده‌ها مورد دیگر که به نظر می‌رسد همه این موارد به گونه‌ای متأثر از مبانی بینشی و ارزشی اسلامی بوده است.

قابلیت اطمینان در بخش نخست یعنی مبانی ۸۶٪ و در بخش دوم یا راهبردها ۸۱٪ بدست آمد که در هر دو بخش، نشان‌دهنده توافق است.

۶- نتیجه‌گیری

همانگونه که مطرح شد اقتضانات اسلامی پیشرفت در حوزه علم و فناوری را می‌توان در دو بُعد بررسی نمود. در بُعد اول، مبانی بینشی و ارزشی پایه‌ای به عنوان مقوله‌های تحلیل محتوا در نظر گرفته شدند که بخش اعظم آنها برگرفته از منابع قطعی و اصیل دینی یعنی قرآن و سنت بر مبنای فرآیندی اجتهادی است و در صورت مبنا قرار گرفتن این موارد در تولید و بکارگیری علم و فناوری، علم دینی و فناوری دینی ایجاد خواهد شد.

بُعد دوم اقتضانات، راهبردهایی در جهت حرکت به سمت تولید علم و فناوری با لحاظ مبانی بینشی و ارزشی اسلامی یا به عبارتی حرکت به سمت الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت می‌باشد که توجه به هر دو بُعد در عرصه علم و فناوری الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و اسناد آن ضروری است. به عبارت دیگر این دو به عنوان دو بال برای حرکت به سمت چشم‌انداز الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در عرصه علم و فناوری مطرح می‌باشند و عدم توجه به هر یک، مانع تحقق این الگو خواهد بود چرا که عنوان کردن مبانی بینشی و ارزشی اسلامی، بدون هر گونه اقدام در جهت انضمامی کردن آن مبانی در قالب نظام نظری-عملی یا همان علم و فناوری کاری بی‌ثمر خواهد بود. اولین نکته در باب الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت آن است که این الگو از جنس یک نقشه بوده یعنی به دنبال نشان دادن راه و مسیر است. قبل از تأمل بر روی هر نقشه دو سؤال مطرح است: اینکه به کدام مقصد می‌خواهید بروید؟ و چگونه می‌خواهید به آن مقصد برسید؟ نتایج این پژوهش نشان می‌دهد با آنکه بخش‌های مرتبط با علم و فناوری لایحه، اغلب مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در عرصه علم و فناوری را درون خود جای داده‌اند ولی درک صحیحی از مقصد یعنی تحقق نظام علم و فناوری بر اساس این مبانی و چگونگی حرکت به سمت آن مقصد یا همان راهبردهای حرکت به سمت چشم‌انداز الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در آن وجود نداشته و این امر سبب عدم انسجام

نامطلوب، ۲ تا ۲/۹۹ به عنوان موقعیت نسبتاً نامطلوب، ۳ تا ۳/۹۹ نسبتاً مطلوب و در نهایت ۴ تا ۵ مطلوب در نظر گرفته شده است [۲۰]. تحلیل اطلاعات پرسشنامه‌ها نشان داد که حداقل میانگین امتیاز مقوله‌ها (راهبردها) عدد ۴/۲ و حداکثر آنها ۴/۹ بوده و میانگین کل امتیازات هم ۴/۵۴ بدست آمده که بر اساس مقیاس نانلی هم از جهت میانگین کل و هم از جهت میانگین تک‌تک مقوله‌ها در وضعیت مطلوب قرار می‌گیرد. همچنین ۹۳٪ راهبردها از جنبه میانگین امتیازات مشارکت‌کنندگان در گروه موافق یا کاملاً موافق (۲۸٪ موافق و ۶۵٪ کاملاً موافق) قرار داشته‌اند.

۴-۴ تحلیل محتوای لایحه از جهت وجود راهبردها

از ۲۷ راهبرد نهایی‌شده، تنها ۵ مورد (۱۹٪) در لایحه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت وجود داشته و ۲۲ مورد (۸۱٪) دیگر مبنای تدوین لایحه در بخش علم و فناوری نبوده‌اند. در مورد آن ۵ مورد موجود نیز نکاتی را می‌بایست متذکر گردید: راهبرد ۱ تنها در مفاهیم ابتدایی لایحه و آن هم به صورت مختصر آمده است در حالی که منظور از این راهبرد، تأسیس سازوکاری از نهادهای حوزوی و دانشگاهی برای تدوین ضرورت گام برداشتن به سمت الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در حوزه علم و فناوری و اشاعه آن به عموم است. همچنین یکی از این راهبردهای موجود در لایحه، راهبرد ۸ بوده که سیاستگذاری برای رسیدن به همه اهداف لایحه را ضروری دانسته و به صورت خاص در مورد عرصه علم و فناوری چیزی به میان نیاورده است. در راهبرد ۱۱ موجود نیز به نظام ملی نوآوری اشاره شده ولی به لزوم استقرار آن بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی تأکید نشده است.

۵- اعتبارسنجی نتایج

همانطور که گفته شد به جهت رعایت اصل عینیت در تحلیل محتوا، لایحه مذکور توسط فرد دیگری کدگذاری مجدد می‌شود تا با استفاده از فرمول ویلیام اسکات^۱ قابلیت اطمینان آن محاسبه شود. با توجه به اینکه مقوله‌های تحلیل محتوا از دو بخش اصلی (مبانی و راهبردها) تشکیل می‌شوند چک‌لیست تحلیل محتوا نیز به دو بخش تقسیم و برای هر بخش این ضریب به صورت جداگانه محاسبه گردید. ضریب

1- William Scott

ارائه شده‌اند. به عنوان مثال در بند ۸، ترویج آموزه‌های دینی و اخلاقی و همچنین حراست از مبانی انقلاب اسلامی از اهداف الگو دانسته شده یا در بخش‌هایی از لایحه به مبانی فرهنگی اشاره گردیده اما به اینکه این مبانی چیست و ترویج و حراست از آنها چگونه خواهد بود اشاره‌ای نشده است. با بررسی ماده ۱۰ که جهت‌گیری‌های اختصاصی نظام علم و فناوری در لایحه را نشان می‌دهد موارد زیر قابل ذکر هستند:

- به نظر می‌رسد که در نگاه کلی لایحه، علم و فناوری تنها به عنوان ابزاری برای رفع نیازهای مادی دیده شده است. توجه به درآمدزایی و تجاری‌سازی علم و فناوری بیش از توجه به فضیلت علم و عالم و رفع نیازهای معنوی جامعه بوده است که این موضوع سبب شده صرفاً دانشگاه به عنوان نهادی برای تولید علم مورد توجه باشد و به نقش حوزه‌های علمیه در تولید علم و لزوم همکاری و تعامل هر چه بیشتر آن برای تولید علم و فناوری بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی توجه کافی نشود.
- همانگونه که گفته شد در این بند، از نظام ملی نوآوری و ضرورت استقرار آن سخن به میان آمده است ولی به لزوم اسلامی‌سازی و بومی‌سازی این نظام توجه نشده است. همچنین لزوم توجه به پیش‌نیازهای استقرار این نظام از جمله نگاهت نهادی و در پی آن آسیب‌شناسی نظام تولید علم و فناوری در کشور مورد غفلت واقع شده است.
- لزوم حمایت همه‌جانبه از آفرینندگان آثار فکری مورد توجه قرار نگرفته است.

References

منابع

- [۱] تقوی، مصطفی. (۱۳۸۸). تأملی بر الگوی اسلامی-ایرانی توسعه علم و فناوری. تهران: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
- [۲] مصباحی مقدم، غلامرضا. (۱۳۸۹). گامی به سوی تدوین الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت. نخستین اندیشه‌های راهبردی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت. صفحه ۲۲۱. تهران: دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی.
- [۳] ذوعلم، علی. (۱۳۹۱). نقشه راه طراحی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت. نقشه راه تدوین و طراحی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت. جلد دوم، صفحه ۹۲-۹۵. تهران: دبیرخانه کنفرانس الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت.

بخش‌های مختلف لایحه شده است. بحث‌هایی که طی بیان مفاهیم ابتدایی در باب دین گفته شده در ادامه متن فراموش شده و در ادامه بحثی از مبانی دینی به میان نمی‌آید. به عبارتی دیگر نگاه به دین در این لایحه، نگاهی روبنایی و سطحی بوده و در ساختار و سیر منطقی مباحث مورد توجه جدی واقع نشده است. با مطالعه لایحه و با توضیحات ارائه‌شده در این مقاله می‌توان به این نتیجه رسید که بخش علم و فناوری لایحه بیشتر به آرزوها پرداخته است. آرزوهایی که از مبانی بینشی و ارزشی جهان‌بینی اسلامی استخراج شده‌اند اما پس از بیان این آرزوها، بازوهای لازم برای تحقق آنها، آنگونه که نیاز بوده مورد توجه قرار نگرفته است. دین در این لایحه بیشتر جنبه فرعی و سطحی داشته و تأثیرگذاری جدی از مبانی اسلامی و آموزه‌های دین در محتوا و ساختار لایحه دیده نمی‌شود. علت را می‌بایست در عدم درک صحیح از مقصد مطلوب و ناشی از عدم وجود یک الگوی نظری دقیق و مشخص در فراسوی لایحه جستجو نمود. برای دستیابی و طراحی یک الگوی جامع لازم است ابتداً الگوی نظری مطلوب و سپس الگوی راهبردی و تطبیقی و در نهایت «الگوی عملیاتی و کاربردی» ارائه شود. همچنین لازم است این سیر منطقی بر اساس یک اندیشه و نظریه مدون و مشخص سامان یابد. از آنجا که ویژگی اصلی الگو اسلامیت آن است بنابراین این الگوی نظری ضرورتاً می‌بایست اسلامی بوده و بر اساس تفکر اسلامی سامان یافته باشد. این مهم جز با تلاش در جهت تدوین نظریه پیشرفت بر اساس مبانی بینشی و ارزشی اسلامی در شاخه‌های مختلف علم و فناوری و به صورت تخصصی محقق نخواهد شد. هدف این نظریه‌ها باید در ابتدا شناسایی مبانی، آرمان‌ها و اهداف مطلوب و در ادامه، تلاش در جهت ارائه الگوی راهبردی و در نهایت، مطرح نمودن الگویی عملیاتی و کاربردی همراه با معرفی بازیگران اجرایی اصلی در رشته‌های مختلف علم و فناوری باشد لیکن متأسفانه این سیر منطقی در ساختار و محتوای بخش‌های مرتبط با علم و فناوری لایحه وجود ندارد و مشخص نیست که رسالت لایحه مذکور، ارائه کدام بخش از این سیر است. بسیاری از بخش‌ها هم که به مبانی بینشی و ارزشی اشاره داشته صرفاً مقدماتی از موضوعات خوب، کلی، پراکنده و غیرمرتبط هستند و البته به صورتی غیرمنسجم نیز

[۱۸] سلطانی، بهزاد و کیامهر، مهدی. پیشنهاد چارچوبی مفهومی برای تدوین نقشه جامع علمی کشور (برنامه ملی توسعه علم، فناوری و نوآوری). فصلنامه سیاست علم و فناوری، سال سوم، شماره ۱، ۴۳-۶۰.

[۱۹] طباطبائیان، سیدحسین الله و انتظاری، محمد. مطالعه موردی نگاهت نهادی نوآوری در صنعت برق کشور. فصلنامه سیاست علم و فناوری، سال اول، شماره ۱، ۵۳-۶۳.

[۲۰] اصلانی، رعنا. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه بر اساس شاخص‌های رویکرد تلفیقی از دیدگاه معلمان. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی. دانشگاه علامه طباطبائی.

[۴] هادوی تهرانی، مهدی. (۱۳۹۰). کارآمدی و عدالت در نظام اسلامی. خردنامه عدالت در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، صفحه ۹-۱۷. تهران: انتشارات همشهری.

[۵] عرب، مهدی. (۱۳۹۰). عدالت و پیشرفت در اندیشه اسلامی. خردنامه عدالت در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، صفحه ۱۹۰-۱۹۵. تهران: انتشارات همشهری.

[۶] میرمعزی، سیدحسین. (۱۳۸۹). الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، محصول اسلامی‌سازی علوم انسانی. نخستین اندیشه‌های راهبردی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، صفحه ۶۲-۶۵. تهران: دبیرخانه نشست اندیشه‌های راهبردی.

[۷] تقوی، مصطفی. (۱۳۹۱). بررسی امکان‌پذیری و چگونگی تحقق نظام علم و تکنولوژی مبتنی بر دین. رساله دکتری رشته فلسفه علم. دانشگاه صنعتی شریف.

[۸] رادمنش، سیدعبدالله. (۱۳۹۰). مبانی علوم طبیعی در اندیشه دینی و تمدن اسلامی. رساله دکتری رشته فلسفه. حوزه علمیه قم.

[۹] گلشنی، مهدی. (۱۳۸۰). از علم سکولار تا علم دینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

[۱۰] مجموعه مطالعات پشتیبان سند تحول راهبردی علم و فناوری (مبانی بینشی و ارزشی). (۱۳۸۹). تهران: مرکز نشر دانشگاهی. صفحه ۵۴-۱۴۷.

[۱۱] نوروزی، ابراهیم. (۱۳۹۱). تبیین مفهوم پیشرفت در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت. نقشه راه تدوین و طراحی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، جلد دوم، صفحه ۷۵۳. تهران: دبیرخانه کنفرانس الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت.

[۱۲] اسفندیار، محمد. (۱۳۹۱). مؤلفه‌های اصلی تمدن‌سازی اسلامی-ایرانی. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته علوم سیاسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب.

[۱۳] مؤمن، زکیه. (۱۳۹۱). ویژگی‌های سیاست‌گذاری علم و فناوری از دیدگاه مقام معظم رهبری. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته مدیریت تکنولوژی. دانشگاه علامه طباطبائی.

[۱۴] مؤمن، زکیه. (۱۳۹۱). سیاست‌گذاری علم و فناوری در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت. نقشه راه تدوین و طراحی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، جلد دوم، صفحه ۸۹۰. تهران: دبیرخانه کنفرانس الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت.

[۱۵] الویری، محسن. (۱۳۹۱). چستی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و نقش حوزه‌های علمیه در تدوین آن. نقشه راه تدوین و طراحی الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، جلد دوم، صفحه ۱۴۲-۱۴۳. تهران: دبیرخانه کنفرانس الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت.

[۱۶] ساروخانی، باقر. (۱۳۷۷). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی: اصول و مبانی، جلد دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

[۱۷] تقوی، مصطفی. (۱۳۹۲). علم انسانی-اجتماعی اسلامی: مسأله امکان‌پذیری و راهبردهای رشد. فصلنامه علمی-پژوهشی اندیشه نوین دینی، شماره ۳۴، ۹۷-۱۱۴.